
BÜYÜK ORTADOĞU PROJESİ VE TÜRKİYE

Araş. Gör. Altuğ GÜNAL

Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
altug.gunal@ege.edu.tr

ÖZET

Son dönemlerde tüm dünya şaşkınlık ve korku uyandıran terör olaylarına tanıklık ederken; bununla eş zamanlı olarak “Büyük Ortadoğu Projesi” (BOP) olarak bilinen “Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi ile Müşterek bir Gelecek ve İlerleme için Ortaklık” projesi de tekrar gündeme taşındı.

ABD yönetiminin bugüne değin resmi belgelere dayandırmadığı bu projenin ne olduğuna dair zihinlerde oluşan soru işaretlerinin çözümlenmesi, gündem güne gelişen olayların yardımıyla çok da zor olmamakta. Yine de konuyu çok yönlü perspektiften bakarak derinlemesine inceleme ve anlatma ihtiyacı ile yazılan bu makalede ABD ile birlikte, birçok ülkeyi de ilgilendiren BOP’un ne olduğu, geçirdiği süreçler ve Türkiye’ye yansımaları ele alınacak ve bazı öngörülerde bulunulacaktır.

ABSTRACT

Recently, while whole huminity witnesses the terrorism, the frigtenning and confusing, simultaneously, the project “ The Partnership for Improvement and a Comman Future with Northern Africa Region and Expanded Middle East” which is known as “ Great Middle East Project”, came to order .

It’s not so difficult to get rid of the question marks in minds, about what the project was, which was no basis on formal documents, by the progressive events day by day. However, in that article which was written by the need to investigate and explain the issue deeply from versatile perspectives, it will be discussed what GMEP is, which not only concerns USA and also several other countries, processes and reflections on Turkey and some previsions will be made.

GİRİŞ

Avrupa Birliği ve Kıbrıs’ın ardından son aylarda Türkiye gündeminde baş köşeye oturan dış politika konularından biri, “Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi ile Müşterek bir Gelecek ve İlerleme için Ortaklık (Partnership for Progress and a Common Future with the Region of the Broader Middle East and North Africa).” (http://www.g8.gc.ca/g8_progress-en.asp) projesidir. Basında genellikle “Büyük Ortadoğu Projesi (BOP)”(1) olarak adlandırılan bu proje, ABD başkanlık seçimi sürecinde -ABD yöneticileri iç politikaya yoğunlaştıklarından- geçici olarak gündemden düşmüşse de, George W. Bush’un ikinci kez başkan seçilmesi ile birlikte yeniden gündemi işgal etmeye başlamıştır.

George W. Bush’un tahta çıkma törenine benzetilen ikinci yemin töreninde yaptığı ‘özgürlük’ temalı konuşma, özellikle muhafazakar Arap ülkelerinde hayal kırıklığı yaratmıştır. Arap dünyası Amerikan başkanından daha ılımlı, uzlaşma yanlısı bir konuşma beklerken; Ortadoğu’yu yeniden düzenleme projesinden vazgeçildiğinin işaretlerini görmeyi ummaktaydı. Fakat görüldü ki, İslam ülkelerine yönelik Amerikan meydan okuması devam etmektedir.

Bu yazı, yakın gelecekte yeniden dünya ve Türkiye gündemini işgal etmeye devam edecek ve 21. yüzyıl politikalarına damgasını vuracak olan BOP’u bir kez daha analiz etmek ve Türk kamuoyunu doğru bilgilendirmek amacıyla kaleme alınmıştır.

KONUyla İLGİLİ TARİHİ SAPTAMALAR

BOP’un hazırlanmış gerekçelerini anlayabilmek ve uygulamanın nasıl olabileceğini dair öngörülerde bulunabilmek için, konuya ışık tutabilecek bazı tarihi saptamalar yapılması uygun olacaktır. Aslında daha eskilere dayanmakla birlikte BOP’un

diriliş noktası, 11 Eylül 2001'deki uçaklı intihar saldırılarıyla ABD'yi çok ciddi şekilde sarsan ve bütün dünyaya korku veren "küresel terörizm"dir. Ünlü Amerikalı gazeteci-yazar Robert Fisk'in "ezilmiş ve aşağılanmış insanların şeytani ve korkunç zalimliği" (Chomsky, 2002: 198) olarak nitelediği küresel terörizmin temel nedeni ve kaynağı ise, köktendinci İslami değer yargılarının yanı sıra, günümüz dünyasının zengin ve yoksul ülkeleri arasında var olan **uçurum** boyutlarındaki gelir dengesizliğidir. Nedeni Batı sömürgeciliği olan bu dengesizlik farklı bir şekilde olmakla birlikte günümüzde de sürmekte ve özellikle İslam coğrafyasını vurmaya devam etmektedir. ABD, sömürü düzeninin bu acımasızlıkta sürdürdüğü sürece, küresel terörizmi bitirmenin imkansız olduğu gerçeğini anlamıştır. Zira bu sömürü düzenine başkaldıran insanların, sömürgecilerin modern silahlarına karşı verilecek bir mücadelede **kendi göğüslerinden** başka silahları yoktur.(2)

Köktendinci İslam'ın böylesine yaygınlaşmasında ve bu denli ürkütücü eylem gücüne ulaşmasında, ABD'nin 1970'li yıllarda Başkan Carter döneminde yürürlüğe koyduğu "Yeşil Kuşak Projesi"nin katkısı büyük olmuştur. Komünizmin dinsizlik (ateizm) yaklaşımı ve bu yaklaşıma karşı İslam'ın takındığı sert tutum nedeniyle "İslam'ın komünizme karşı bir kalkan olabileceği" görüşüne dayanan ve İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde ABD Başkanı Truman tarafından yürürlüğe konan "*Komünizmi Çevreleme Stratejisi*"nin bir parçası / uzantısı olan bu proje, Sovyetlerin Afganistan'ı işgaliyle birlikte yeniden yürürlüğe konulmuştur. Sovyetlere karşı direnen farklı kabilelere mensup Afganların ortak kimliği "İslam" olduğu için, silah yardımları yanı sıra, İslam kimliğini güçlendirecek ilahi doküman yardımları (binlerce Kuran-ı Kerim'in bastırılıp dağıtılmış) yapılmış ve Pakistan'daki mülteci kamplarına sığınmış yüz binlerce Afgan'a dini ve askeri eğitim verilmiştir. Aynı zamanda Orta Asya'daki "*İslamcı Uyanış Hareketi*"ni de tetiklemeyi amaçlayan bu proje, başta El Kaide terör örgütü olmak üzere, günümüzün köktendinci İslami terör gruplarının tohumlarını atmış ve yeşermesini sağlamıştır. Kendi yarattığı canavarın öldürücü saldırılarına maruz kalan ünlü Dr. Frankeştayn gibi, Amerika da kendi yarattığı köktendinci bir terör örgütü tarafından yıllar sonra ağır yaralanmış; Ussame Bin Laden, Amerikan halkına, 2. Dünya Savaşı'ndaki Pearl Harbour baskınından sonraki en büyük felaketi ve acıyı yaşatmıştır. "Kızıl tehlikeye karşı yeşil panzehir" yıllar sonra ters tepmiştir.

BOP fikrinin ortaya çıkmasında ve uygulama esaslarının belirlenmesinde ABD'ye esin kaynağı olan tarihi bir deneyim vardır: **Avrupa'ya Kalkındırma Planı. Marshall Yardımı** olarak da

adlandırılan bu planın amacı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir süper güç olarak ortaya çıkan Sovyetler Birliği'nin ve onun temsil ettiği komünizm ideolojisinin Avrupa'ya yayılmasını önlemektir. Bunun için, savaş esnasında yıkılan Avrupa'yı yeniden canlandırarak Sovyetler Birliği'nin karşısına dikmek gerekiyordu. ABD, önce, Sovyet işgali dışında kalan Avrupa ülkelerinin birbirleriyle yardımlaşmasını, bu amaçla bir araya gelerek "Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı"ni kurmalarını istedi. Bu teşkilat kurulup çalışmaya başlayınca da, hibe ve kredi yoluyla yaptığı milyarlarca doları bulan yardımlarla bu ülkelerin çoğunun kalkınmasını sağladı. Özellikle siyasal, ekonomik ve toplumsal alt yapıları hazır olan ülkeler, ABD yardımlarını çok iyi kullanarak yeniden güçlü birer devlet haline geldiler.(3) (Oran, 2001: 485-489) ABD'nin girişimi ve öncülüğüyle 1949 yılında da NATO kurularak bu plan başarı ile sonuçlandırılmış oldu.

Bunlarla beraber, projenin daha iyi anlaşılabilmesi için Amerika'dan on binlerce kilometre uzaklıktaki deniz aşırı ülkelere karşı yürütülen Kore, Vietnam, Körfez, Afganistan ve son Irak savaşlarını da ana hatlarıyla hatırlamakta yarar vardır. Esas itibarıyla üretilmiş jeopolitik gerekçelere dayalı proje ve planları uygulamada ABD'nin kararlılığını gösteren bu savaşları hatırlamak, ABD'nin BOP için neleri göze alabileceğinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır.(4)

BÜYÜK ORTADOĞU PROJESİ'NİN DOĞUŞU

1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren küresel terörün tehdidine maruz kalmaya başlayan ABD, ilk olarak Kenya ve Tanzanya'daki büyükelçiliklerinin bombalama olayları ile sarsıldı. O yıldan itibaren küresel terörizmi tehdit değerlendirmelerine almaya başlayan ABD - geçmişte yapılan resmi stratejik değerlendirmelere bakıldığında- gene de gidişatın ne kadar kötü olduğunu tam olarak anlamış gözükmemektedir.(5) (National Defense, 1999: 119-120-144)

Başta da belirtildiği gibi, BOP'un çıkış noktası, 11 Eylül saldırılarıdır. Bu saldırı, küresel terörizmin hangi boyutlara ulaştığını bütün dünyaya göstermesi bakımından da önemlidir. Bir başka önemi de, o güne kadar klasik yöntemlerle yürütülen küresel terörle mücadelenin bir işe yaramadığının anlaşılmasını sağlamasıdır. Çok bilinen bir uyarıdır: "Sıtmadan kurtulmak için sivrisinekleri öldürmek yetmez; esas olan bataklık kurutmaktır." Amerika geç de olsa bunu algılamış ve "terörist üreten bataklıklar nasıl kurutulur" arayışları BOP'un doğuşunun temelini oluşturmuştur.

Önce bataklıkım veya bataklıklarım nerelerde olduğunun belirlenmesi gerekiyordu. Aslında görüntü çok netti. Gerek 11 Eylül 2001’de olsun gerekse bu tarihten önceki yıllarda olsun ABD’yi vuran tüm saldırılar, Vahhabilik (6) (<http://www.yenisafak.com/diziler/vahhabi/> ve <http://www.ayandeh.info/English/htfile/sacramento.htm>)’ten güç alan köktendinci İslamcı örgütlerin eseri idi. Bu örgütlerin yetiştiği bataklık ise, Amerikalılara göre, Moritanya’dan Endonezya’ya kadar uzanan ve 50’yi aşkın ülkeyi (7) kapsayan İslam coğrafyası idi. Bu bağlamda, ABD yönetimlerine ve CIA’ya stratejik arge hizmeti veren “RAND Cooperation” adlı bir düşünce (think-tank) kuruluşu tarafından, “**Sivil Demokratik İslam: Ortaklar, Kaynaklar ve Stratejiler**” başlıklı (8) (<http://www.rand.org/publications/MR/MR1716/MR1716.pdf> ve <http://www.rand.org> ‘dan Fuller, 1991: 17-44), (Henze, 1993: 5-52) 88 sayfalık kapsamlı bir rapor hazırlanarak Bush yönetimine sunuldu. “İslam ve Müslümanlar, Batı demokrasisi değerlerine ve küresel düzene uyumlu hale getirilemezse, medeniyetler çatışması olasılığının yüksek olduğu” tezinden yola çıkılan bu raporda, İslam coğrafyasının nasıl denetim altına alınacağına dair bir strateji öneriliyordu.

Raporda dünya Müslümanları; **köktendinciler, gelenekçiler, modernler (ılımlı İslam) ve laikler** olmak üzere dört gruba ayrılmıştı. Bu grupların; insan hakları, demokrasi, özgürlükler, kadın hakları, ceza hukuku, eğitim, dinde reform ve Batı dünyasına karşı tavırları gibi konular dahil, günümüz İslam dünyasında tartışmalı olan temel konulara bakış açıları analiz edilerek aşağıdaki sonuçlara varılmıştı (özetle):

- **Köktendinciler:** İslam’ın şiddetten kaçınmayan, yayılcı ve saldırgan yorumunun temsilcileridir. Demokratik değerleri ve Batı kültürünü reddederler. Batı’ya, özellikle ABD’ye, düşmanlık hisleri beslemektedirler. Katı İslam yasa ve ahlak değerlerini uygulayacak otoriter bir devlet yönetiminden yanadırlar. *Geçici taktik düşünceler hariç*, bu grubu desteklemek bir seçenek olamaz.

- **Gelenekçiler:** İslam dininin kurallarına sadakatle bağlı olmakla birlikte, saldırgan ve şiddet yanlısı değildirlere. Köktendincilere kıyasla daha ılımlı görüş taşırlarsa da, çağdaş demokrasisi ve Batı değerlerini gönülden kucakladıkları söylenemez. Bu gurup da, demokratik İslam’ın örneği ve geçiş vasıtası olmak için uygun düşmez. Bu grupla ilişkilerde, *barışçı bir görüntü vermek* en iyisidir.

- **Modernistler (ılımlı İslam);** İslam’ın günümüzdeki katı anlayış ve uygulamalarında

kapsamlı değişiklik yapılması konusunda eylemli bir arayış içerisindeyler. Hz. Muhammed dönemindeki uygulamaları değişmez esas olarak kabul etmekle birlikte, o günlere ait sosyal ve tarihi koşulların bugün artık geçerli olmadığını da farkındadırlar. Temel değerleri; bireysel vicdanın üstünlüğünün yanı sıra, eşitlik ve özgürlüğe dayalı toplum anlayışıdır. Bu değerler çağdaş demokratik esaslarla bağdaşmaktadır. İslam dünyasının, küreselleşmenin bir parçası olmasını da arzu ederler. Bu nedenlerle ılımlı İslam, *demokratik İslam’ın örneği* ve esas vasıtası olmak için en uygun olanıdır.

- **Laikler:** Batı demokrasisi tarzında “din ile devlet işlerinin ayrılması”ndan yana olup, din olgusunu kamusal alandan özel alana indirgemişlerdir. Politika ve değerler açısından Batı’ya en yakın olan gruptur. Bu olumlu özelliklerine karşılık, genellikle yarı demokratik görümlü otoriter bir yapıyı esas alan laik guruplar, çoğunlukla solcu ve saldırgan milliyetçi ideolojileri benimsemişlerdir. Bu nedenle de ABD’yi dost olarak görmez; hatta içlerinde aşırı ölçülerde Amerikan düşmanlığı besleyenler bile vardır. Ayrıca İslamcı kitlelerce sözü dinlenebilir bir grup da değildirlere. Bu nedenlerle laikleri *süreklili müttefik* olarak kabul etmek uygun olmaz.

İslamcı gurupların genel karakteri birer birer incelendikten sonra Raporda, Amerika’nın İslam’ı kontrol altına alması için neler yapması gerektiği maddeler halinde şöyle sıralanmıştır (özetle):

- **Önce ılımlı İslam’ı destekle.** Bu kapsamda; özellikle mali destek sağla, liderlik modeli oluştur ve bu modele uygun liderler yarat.

- **Gelenekçilerin kusurlarını eleştir**, ancak onları kökten-dincilere karşı destekle.

- **Köktendincilerle mücadele et.** Bu kapsamda; yasadışı faaliyetlerini açığa çıkar, yaptıkları şiddet eylemlerinin olumsuz sonuçlarını gündeme taşı, kahramanlaştırılmalarını önle.

- **Seçici bir şekilde laikleri destekle.** Bu kapsamda; köktendinciliğin ortak düşman olarak algılanmasını teşvik et, milliyetçilik ve solculuk temelinde ABD karşıtı güçlerle bağlaşma oluşturma heveslerini kır.

Raporda Türkiye’ye yönelik değerlendirmeler de var. Örneğin: Köktendinci guruplar arasında Almanya merkezli “Kaplancılar” da sayılıyor. Fethullah Gülen ılımlı İslam’ın en önde gelen liderlerinden biri olarak sunuluyor ve Gülen’in bilgelikten (sofizm) kuvvetle etkilenmiş felsefesinin, farklılıklara hoşgörülü yaklaşmayı ve

şiddeti dışlamayı esas aldığı ve özellikle gençleri çektiği ifade ediliyor. Türkiye'nin İslam Dünyası'nın en başarılı ülkesi olduğu ve bu gelişmesini laiklik anlayışına borçlu olduğu; ancak Kemalizm, milliyetçilik, vb. akımlar nedeniyle aslında laiklerin ABD'ye çok olumlu bakmadıkları da raporda yer alıyor. Son olarak da, mevcut siyasi yönetim altında Türkiye'nin ılımlı İslam için iyi bir model oluşturduğu saptaması yapılarak, bu konuda Türkiye'deki iktidarın desteklenmesi gerektiğinin altı çiziliyor.

Konu İslam olunca, ünlü strateji ve İslam uzmanı Graham Fuller'in de BOP'a katkısından söz etmek gerekir. 1980'li yıllarda CIA'nın "Yakın ve Güney Asya Bölgesi Millî İstihbarat Şefi" görevini yürüten ve halen RAND kuruluşu araştırmacı yazarlarından olan Fuller, RAND Raporu'nun ardından çıkardığı "Siyasal İslam'ın Geleceği" adlı kitapta; Amerikan dış politikasının en önemli hedeflerinden birinin özünde İslamcı fakat aynı zamanda liberal bir İslami reformu teşvik etmek, bu amaçla da Nurcuların -özellikle Fethullah Gülen'in- desteklenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Fuller; Türkiye'deki 236 okulu, yurtdışında 280 okulu, 200 dolayında dini vakfı ve 211 ticari şirketi ile Gülen'in BOP'un kapsama alanında etkili olabilecek liberal bir İslamcı hareket olduğunu görüşündedir.(9) (Fuller, 1993: 20-36)

Yukarıda belirtilen Rapor ve Kitap, BOP'un "İslam dünyasının modernize edilmesi"ne, dolayısıyla küresel terörizmin yok edilmesine yönelik stratejisinin esasını oluşturan temel çalışmalar olmuştur. Ancak, geleneksel ABD siyasetinin geçmiş göstergelerine bakıldığında görünen odur ki, sadece bu amaçla yetinilmeyecek; bu proje er veya geç "Avrasya'nın Kontrolü Stratejisi"nin en önemli parçası haline dönüştürülecektir. Brzezinski'nin fikir babalığını yaptığı bu strateji, Avrasya'daki stratejik enerji kaynaklarının ve ulaştırma hatlarının ABD'nin kontrolü altında olmasıyla ilgilidir. Brzezinski'nin büyük bir satranç tahtasına benzettiği Avrasya'da ABD'nin öncelikli görevinin, "Avrupa, Asya ve Ortadoğu'daki anlaşmazlıkları ve başka herhangi bir rakip süper gücün Amerikan çıkarlarını tehdit edecek biçimde ortaya çıkmasını engellemek" olduğunu ileri sürmektedir. (Brzezinski, 1997: 24)

PROJENİN KAPSAMA ALANI

Bugüne kadar anılan proje ile ilgili resmi bir belge yayınlanmamakla beraber, adından ve basına yansıyan bilgilerden yola çıkılarak, BOP'un bütün İslam coğrafyasını kapsamadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Rusya Federasyonu'na (RF) bağlı federe devletler ve özerk bölgeler ile RF'nin arka bahçesi sayılan Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin

(Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan) - muhtemelen RF ile bir sürtüşmeye girmemek ve bu ülkenin BOP'a yönelik desteğini sağlayabilmek için- projenin doğrudan kapsamına alınmadığı görülmektedir. Zaten "Avrasya'nın Kontrolü Stratejisi" doğrultusunda halen bu ülkelerin çoğunda varlığını sürdüren ABD, diğer ülkelerdeki BOP uygulamalarının bu bölgedeki dolaylı etkileşimin hesabını yapmış olsa gerektir.

Aynı şekilde, Endonezya, Malezya, Bangladeş gibi Uzak Doğu ülkelerinin; Gana, Gambiya, gibi Afrika ülkelerinin ve Arnavutluk, Bosna-Hersek gibi Balkan ülkelerinin de proje kapsamına alınmadığı; Bush'un çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalardan, kendi arzularına bağlı olarak projeye katılabilecekleri anlaşılmaktadır. Bunun nedeni de, muhtemelen, ABD'nin bu ülkelerle ilgili çıkarların yaşamsal ülke (ulusal) çıkarları ile birebir bağlantılı olmaması, BOP'un kapsama alanının "baş edilmesi çok zor, hatta olanaksız" bir alana yayılmaması, dolaylı etkileşimin şimdilik yeterli görülmesidir.

Projenin kapsama alanı içerisine alınan 23 ülkenin (Moritanya, Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Sudan, Lübnan, Filistin, Ürdün, Suriye, **Türkiye**, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Yemen, İran, Pakistan ve Afganistan) hepsi de ABD'nin "**stratejik enerji kaynaklarının ve ulaştırma hatlarının denetim altında tutulmasına yönelik**" ulusal çıkarları ile örtüşen ülkeler olduğu dikkat çekicidir.

Daha sonraları, BOP'un hedef ülkeleri arasında yer verilmiş olmasından dolayı alınganlık gösteren Türkiye; ABD'nin uzun süreli sadık müttefiki, NATO üyesi, AB adayı, ve laiklik temelinde demokratik ülke olma özellikleri göz önüne alınarak, bu projenin kapsama alanından çıkarıldı. Böylece "hedef ülke" olmaktan kurtulan Türkiye, bu kez de "**demokratik ve ılımlı İslam ülkesi**" olduğu savıyla "**model ülke**" bazına oturtuldu.

"**İlimli İslam Ülkesi**" tanımlamasına Genelkurmay sert tepki verdi. (10) (**Radikal** Gazetesi, 20-3-2004) Buna ilaveten Nisan 2004 ayında Washington'da yapılan Amerikan Türk Konseyi toplantısında bir konuşma yapan Büyükelçi Loğoğlu'nun "Türkiye bir İslam devleti değil, laik bir ülkedir" (<http://www.turkpartner.de/D/4/PowellDem.htm> ve <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=112438& tarih=07/04/2004> ve http://www.deik.org.tr/faaliyet_raporlari.asp?councilId=&activityId=534) şeklindeki sert uyarısı üzerine, ABD yetkilileri bu tanımlamadan ve buna dayalı "model ülke" söyleminden vazgeçiyor; bunun yerine ne anlama geldiği pek belli olmayan

“**demokratik ortak**” ifadesini kullanmaya başlıyorlardı. Bunların ardından Başbakan Erdoğan da ABD ziyaretinde katıldığı “Ortadoğu” panelinde ABD kongre üyesi Jane Hormon’un “İlimli İslam” ifadesine, ilimli-ılsız İslam olamayacağı gerekçesiyle tepki gösteriyordu. (<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=119335>)

BOP YÜKÜNÜN PAYLAŞTIRILMASI ÇABALARI

BOP’un mali yükünün oldukça fazla olacağını ve zaman zaman da askeri müttefiklere gereksinim duyulacağını hesaba katan ABD, son aylarda kendine ortak bulma çabasına girmiş görünmektedir. Ancak yük paylaşımı demek, hakimiyet paylaşımı da demek olduğundan, geleneksel ABD politikaları bu konuda hep “sınırlı paylaşımı” esas almış; dolayısıyla kendi payını hep yüksek tutmuştur. (Kissenger, 2000: 244)

Bu konuda ilk adım, 2004 yılının Haziran ayında ABD’nin Georgia eyaletinde yapılan G-8 Zirvesi’nde atılmıştır. BOP Zirvesinin gündemine konduğu gibi, BOP çerçevesinde yapılacak reformları konuşmak üzere Türkiye (demokratik ortak sıfatıyla) ve hedef ülkeler (bölgesel ortak sıfatıyla) davet edilmiştir.

Bu davete Türkiye, Afganistan, Irak, Yemen, Ürdün, Bahreyn ve Cezayir olumlu yanıt vererek katılırken; basında yer alan bilgilere göre, başta Mısır, Suudi Arabistan ve Tunus olmak üzere birçok Arap ülkesi ise, “Arap-İsrail sorunu gibi kilit bölgesel konulara çözüm bulmadan reformların dayatılmaya çalışıldığı” gerekçesiyle olumsuz yanıt vererek katılmamışlardır. Zirve bitiminde yayınlanan bildirden; BOP’un genel olarak benimsendiği, uygulama esaslarını belirlemek üzere “Demokratik Yardım Diyalogu” adlı bir yapı oluşturulduğu ve Türkiye ile birlikte Yemen’e (Ortadoğu’yu temsilen) ve İtalya’ya (G-8’i temsilen) eş başkanlık verildiği anlaşılmaktadır. (11) (www.g8.gc.ca ve <http://www.g8.gc.ca/sumdocs2004-en.asp>) Oturum sonrasında bir basın toplantısı düzenleyen Başbakan Erdoğan, BOP’a sahip çıkarak, anılan projenin hedefini paylaştıklarını söylemiştir. (<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=119048>) Sonuç olarak denilebilir ki; ABD G-8 Zirvesi ile, arzu ettiği Batılı ülkeleri BOP’a ortak etmeyi başarmış, ancak İslam coğrafyasında henüz yeterli kabulü sağlayamamıştır.

Bu konuda ikinci adım, 28-29 Haziran 2004’te İstanbul’da yapılan NATO Zirvesi’nin gündemine BOP da alınmak suretiyle atılmıştır. Zirve sonuç

bildirisinin satır aralarından; Soğuk Savaş’ın bitmesiyle kuruluş amacını yitiren ve varlığı sorgulanmakta olan NATO’nun yeni düşmanı olarak belirlenen **küresel terörizmin** üstüne daha fazla gidileceği anlaşılmaktadır. Zirvede alınmış olan "terörizmle uzun soluklu ve kesintisiz mücadele" kararındaki en önemli ayrıntı, "teröristleri koruyan ülkelerin" de hedef olarak alınabilmesidir. Artık NATO bünyesinde alınacak bir kararla herhangi bir ülke işgal edilebilecektir. Terörle mücadele kararının içerdiği ikinci önemli unsur da; salt şiddet kullanımının yeterli olmayacağı, sosyal ve ekonomik yöntemlerin de kullanılması, demokratikleşme ve sivilleşmeye ağırlık verilmesi gerektiği yaklaşımının benimsenmiş olmasıdır. (12) (www.nato.int ve <http://www.nato.int/docu/review/2004/istanbul/2004-istanbul-e.pdf>) Sonuç olarak denilebilir ki, ABD bu doruk kararları ile, NATO’yu BOP adına kullanabilme olanağı sağlamıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Haziran 2004 G-8 Zirvesinde Türkiye, BOP girişimi çerçevesinde kararlaştırılan mekanizmalardan biri olan 'Demokrasi Yardım Diyalogu (DYD)'nun eşbaşkanlığını İtalya ve Yemen’le birlikte üstlenmişti. Söz konusu mekanizma, demokratikleşme çabalarına destek vermek amacıyla hükümet temsilcileri ile sivil toplum kuruluşlarını bir araya getirerek deneyim paylaşımı dahil olmak üzere işbirliği ortamı sağlamayı amaçlıyor. DYD’nin ilk resmi etkinliği, 25 Kasım tarihinde Roma’da 3 ülke (Türkiye, İtalya, Fas) Dışişleri Bakanı’nı bir araya getiren toplantı oldu. Bu toplantıda varılan mutabakat çerçevesinde, 10-11 Aralık 2004 tarihleri arasında Fas’ta 'Gelecek İçin Forum' adıyla bir toplantı daha yapıldı. Başkan Rabat’ta düzenlenen zirveye, G-8 topluluğu ile 20’den fazla Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkesinin maliye ve dışişleri bakanının yanı sıra; Arab Birliği, Avrupa Birliği ve birçok sivil toplum örgütünün temsilcileri de katılmıştır. Konferansın açılış oturumunda konuşan Devlet Bakanı Beşir Atalay, özetle, Arap-İsrail sorununun çözümü ve Irak’taki durumun normalleşmesi yönündeki çabanın, bölgede reformları olumlu etkileyeceğini ifade etti. Zirveye eşbaşkan olarak katılan ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell da; değişimin dışarıdan empoze edilmeyeceğini, bunun sosyal ve ekonomik alanda ilerlemeyle ülkelerin kendi içinden başlayacağını söyledi. Siyasi ve ekonomik reformların, gelişmiş ülkelerle el ele gerçekleştirmeleri gerektiğini söyleyen Powell, bölge ülkelerinde reform yapılmasının talep edilmesini de cesaret verici olarak niteledi. KOBİ’ler için yaklaşık 100 milyon dolarlık fon kurulmasının temelleri atılan zirvede, yatırımların teşvik edilmesi, eğitim ve okuma kampanyalarının desteklenmesi de ele alındı. Toplantı sonunda yayınlanan "başkanlık özetinde", müteakip

toplantının Bahreyn'de yapılması kararlaştırıldığı ve Türkiye'nin 2005'te DYD'nin öncelikli olarak belirlediği konulardan birine ev sahipliği yapmayı öngördüğü açıklandı. Rabat toplantısı, başlangıçta BOP'a soğuk bakan ülkelerin de katılmış olması ve BOP kapsamında ilk somut kararların alınmış olması ile tarihe geçecek bir zirve özelliği taşımaktadır.

GELECEK İÇİN ÖNGÖRÜLER

BOP ile ilgili olarak dünya kamuoyuna açıklanmış resmi bir belge henüz yok. Belki de henüz hazır bile değil. Üzerinde çalışmaların sürdürülmekte ve son rötuşların yapılmakta olduğu daha akla yakın bir ihtimal. "BOP Uygulama Planı" hazır hale getirildikten sonra bile, evrensel dış politika gelenekleri gereği, "bilmesi gerekenlerin, bilmesi gerektiği kadar" ilkesine bağlı kalınarak yapılacak açıklamalarla dünya kamuoyunun bilgisine sunulacaktır. Bu nedenle, aşağıda sıralanacak olan "dünyayı ve Türkiye'yi bekleyen gelişmeler", yukarıda yapılan analiz, değerlendirme ve tarihi deneyimler ışığında yapılan **tahminlerden** ve/veya **öngörülerden** oluşmaktadır:

- ABD, köktendinciliğin bu denli azgınlaşmasının temel dayanaklarından biri, belki de en önemlisi olan İsrail-Filistin anlaşmazlığının çözümünün İslam coğrafyasında ABD'ye itibar kazandıracağına; dolayısıyla BOP'a gönüllü katılımları arttıracacağına bilincindedir. Bu nedenle BOP kapsamında ilk atılacak siyasi adım, İsrail-Filistin anlaşmazlığını sona erdirmek için yoğun bir diplomasi başlatmak olacaktır. Filistin Devlet Başkanı Arafat'ın ölümü ve yerine seçilen Mahmud Abbas'ın ılımlı kimliği bu adım için önemli bir fırsat yaratmıştır.

- Irak'taki savaş sonrası direnişler, giderek köktendinci İslami bir karaktere bürünmektedir. Bu direniş kırılmazsa, günümüzün tek süper gücü ABD'yi dize getirmiş olmanın sağladığı moral ve heyecanla, küresel terörizm coşacaktır. Bunun bilincinde olan ABD, bir taraftan bu direnişi kırmaya yönelik askeri ve polisye önlemlerini yoğunlaştırırken, diğer taraftan da Irak'ta "ılımlı İslam değerlerine" dayalı demokratik bir rejim kurulmasına hız verecektir.

- G-8 ülkelerinin de katılımıyla, BOP'a gönüllü olarak rıza gösteren hedef ülkelere (Türkiye, Afganistan, Irak, Yemen, Ürdün, Bahreyn ve Cezayir) yönelik kapsamlı bir "ekonomik ve sosyal yardım planı" hazırlanarak uygulamaya konulacaktır. BOP kapsama alanında olup da katılım için çekinceli davranan ülkeleri (Pakistan, Umman, Mısır, Tunus, Fas) de cezbedebilecek kapsamda olacak bu plan, özellikle bu ülkelerdeki

ılımlı İslam'ı ön plana çıkaracak, iktidara taşıyacak, -iktidarda iseler- güçlendirecek unsurları içerecektir. (Nitekim ABD, Pakistan'a uyguladığı askeri ambargoyu Ekim ayında kaldıracığını açıklamıştır.)

(<http://www.netbul.com/siyaset/siyasetdisp.asp?id=164171>) Ayrıca, Ürdün'de ve Tunus'ta Eylül 2004 ayında birer 'Orta Doğu Ortaklık Girişimi Ofisi' açmıştır. (Khaleej Times, 13 Eylül 2004)

- BOP hedef ülkeleri arasında yer alan petrol zengini totaliter ve teokratik rejimler (Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri), İngiltere'de olduğu gibi, temsili krallıklarını veya emirliklerini koruyarak parlamenter demokrasiye geçişe zorlanacaktır. ABD'nin bölgede siyasi, ekonomik, sosyal ve eğitimle ilgili reformlara olan desteği artmaktadır.

- ABD'nin haydut veya terörizme destek veren ülkeler statüsüne aldığı ülkelerdeki (İran, Suriye, Libya, Sudan) teokratik ve/veya baskıcı rejimlerin devrilmesi ve yerlerine ılımlı İslam karakterli demokratik rejimlerin getirilmesi için, NATO'nun da dahil edileceği yoğun bir stratejik baskı ve eylem programı uygulanacaktır. İran'a karşı askeri bir müdahaleyi dahi içerebilecek bu program; son aylarda Batı'ya yaklaşmaya başlayan Libya'yı NATO'nun "Akdeniz Diyalogu"na (13) (<http://www.nato.int/med-dial>) katılmaya zorlama, başına gelebilecekleri fark ederek "çark etme" arayışlarına giren Suriye'yi ise "şiddetli ambargolarla yola getirme" şeklinde olabilecektir. Basına yansıyan bilgilere göre, Sudan üzerinde ABD baskısı yoğunlaşmaya başlamış durumdadır. (14) (<http://www2.dwworld.de/turkish/nachrichten/3.629-49.1.html> ve <http://www.ntvmsnbc.com/news/286391.asp?cp1=1>)

- "Avrasya'yı Kontrol Stratejisi" gereği İslam coğrafyasının Kafkasya, Orta Asya'da ve Uzak Doğu'da yer alan ülkeleri üzerinde başlatılmış programlara devam edilirken, buralardaki rejimlerin köktendinci İslami bir karaktere dönüşmesi veya köktencilere kucak açması önlenecektir.

- BOP kapsama alanı dışında kaldığı halde bu projeye gönüllü olarak katılmak isteyen ülkelere de, sosyal ve ekonomik destek sağlanacaktır.

TÜRKİYE'NİN DURUMU

- TSK'nin sert uyarıları nedeniyle artık resmen dile getirilmekten kaçınılsa bile, Türkiye bu projede hala "ılımlı İslam için örnek / model ülke"dir. Bu nedenle Türkiye'ye doğrudan veya dolaylı ekonomik yardım ve yatırımlar artarak devam edecek; ancak bu yardımlar ABD'ye bağımlılığı arttıracak mahiyette olacaktır.

- Ülkede ılımlı İslam'ın sağlam zemine oturması, yayılması ve gelişmesi için, ödünsüz laiklik anlayışı ile siyasetin üstünde “demoklesin kılıcı” gibi asılı duran TSK'nın etkinliğinin kırılması zorunlu görülmekte; bunun için de en uygun yolun, AB'nin “uyum ve müktesebat dayatmaları” olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle, AB'ye giriş için ABD'nin Türkiye'ye verdiği destek artarak sürdürülecektir.

- BOP kapsamında İran, Suriye ve Irak üzerine yapılacak askeri zorlamalarda, bu ülkelerin komşusu Türkiye'den yararlanmak maliyet ve etkinlik açısından en uygun yol olarak görüldüğünden; gerek ikili (Türk-Amerikan) gerekse NATO kapsamlı müdahaleler için TSK'dan ortak askeri hareket ve/veya destek talepleri olabilecektir.

- İkinci Irak Savaşı öncesi TBMM'nde yaşanan “tezkere reddi” gibi hadiselerin yaşanmaması için, köklü ve güçlü partilerinin ılımlı İslam ile kucaklaşmasını sağlayacak çabalar yoğunlaştırılacaktır. (15)

SONUÇ

ABD, BOP'u yaşama geçirmede son derece kararlı gözükmektedir. Çoğunlukla geri kalmış ülkelerin yer aldığı İslam coğrafyasını, hem ekonomik hem de sosyal yönden çağdaş değerlerle buluşturmak gibi yüksek bir amaca hizmet için ortaya atıldığı öne sürülen bu proje, bu amaca sadık kalındığı sürece, bütün dünya için, insanlık için olumlu sonuçlar doğurabilecek unsurlar içermektedir. Ancak üzerine stratejik enerji kaynaklarının kontrolüne yönelik “sömürgecilik ruhu taşıyan” ulusal çıkarlar ile ideolojik dayatmalar monte edilirse, sona eren “Soğuk Savaş” döneminin ardından, bütün dünyaya daha büyük acılar getirecek “Yeşil Savaş” döneminin başlaması kaçınılmaz olacak ve; 21. yüzyılın savaşlarının medeniyetler arasında bir savaş olacağını, savaşın taraflarının Müslümanlarla Hıristiyanlar olmakla birlikte, bunun dinler savaşı değil, dinlerde kendisini gösteren farklı uygarlık düzeyleri arasında geçeceğini ileri süren Huntington hep hatırlanacaktır. (Huntington, 1993: 22-49)

ABD ve müttefikleri tarafından yanlış adımlar atılmasını önleyebilmek için, BOP'un hedef ülkelerinin, Proje ile ilgili tüm uluslararası çalışma ve toplantılara - Projeye karşı olsalar bile- kesinlikle katılması ve projeyi “BM onaylı ve destekli hale dönüştürme çabası göstermesi gerekir. Projenin sadece ABD çıkarları çerçevesinde gelişmesine engel olunmalıdır. Dünya siyaset arenasının güçlü devletleri ve BM, ABD'nin Irak'ı işgalinde takındıkları umursamaz tavrı yinelerlerse,

ABD'nin 21. yüzyılın ilk çeyreğini bütün dünya için kabusu çevirmesi içten bile değildir.

SONNOTLAR

(1) Bu proje başlangıçta Türk ve dünya kamuoyuna “Greater Middleeast Project”, yani “Büyük Ortadoğu Projesi” ya da (daha doğru bir çeviriyle) “Genişletilmiş Ortadoğu Projesi” adıyla sunulmuştur. Buradaki “genişletilmiş Ortadoğu” deyimini, Amerikan siyasetinin klasik ‘Ortadoğu’ algılamasındaki sınırların, Kuzey Afrika ve Yakın Doğu'yu da kapsayacak şekilde genişletilmesi nedeniyle kullanılmaktadır. Daha sonraları, ‘Ortadoğulu’ imgesinden hiç de hoşnut olmayan bazı ülkeleri (Fas, Tunus ve Cezayir) tatmin için, “Kuzey Afrika” deyimini eklenerek “Geniş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Projesi” olarak adlandırılmaya başlanmıştır. (Bu yıl Mayıs ayı içerisinde Harp Akademilerinde düzenlenen “Türkiye, NATO ve AB Perspektifinden Kriz Bölgelerinin İncelenmesi ve Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri” konulu uluslar arası seminerde bir bildiri sunan Cezayir asıllı Fransız bilim adamı Prof.Dr. Benchenane, Magrip (Kuzey Afrika) ve Maşrik (Ortadoğu) tanımlamalarına açıklık getirerek, Kuzey Afrika ülkeleri ile Ortadoğu ülkelerini aynı kefeye konulmasından duyulan Arap rahatsızlığına uzun uzun değinmiş; bilahare söz alan Cezayir büyükelçisi de bu konuda ABD'ye yönelik oldukça sitemkar bir konuşma yapmıştır.) Ancak, bu konuda varolan kavram kargaşasına bir yenisini daha eklemek için bu yazıda, Türk kamuoyunda yaygın olarak kabul görmüş olan “Büyük Ortadoğu Projesi” deyimini kullanılmıştır.

(2) Bu sözlerden, masum insanlara karşı cinayetler işleyen terörizmin savunulduğu sanılmamalıdır. Yapılmak istenen küresel terörizme neden olan koşulları izah edebilmektir.

(3) Marshall yardımından yararlanan ülkeler şunlardır: Türkiye, İngiltere, Fransa, Belçika, İtalya, Portekiz, İrlanda, Yunanistan, Hollanda, Lüksembourg, İsviçre, İzlanda, Avusturya, Norveç, Danimarka, İsveç ve -sonradan- Almanya. Türkiye bu yardımlardan hem Batı Avrupa ülkeleri kadar yararlanamadı, hem de aldığı hibe ve kredileri uygun kullanamadı. Bunun sonucu, bırakınız güçlenmeyi, o yıllarda bir bakıma ABD'nin uydusu haline geldi.

(4) Yüz binlerce yaşama mal olan Kore Savaşı (1950) ve Vietnam Savaşı (1963-1967), “Komünizmin Çevrelenmesi Stratejisi”nin bir sonucudur. Deklere edilen açık amaçları; küresel terörizmi yok etmek, ülkeye barış ve demokrasi getirmek, kitle imha silahlarından arındırmak olan Afganistan Savaşı (2002) ve Irak savaşları (1991 ve

2003), aslında Brzezinski'nin fikir babalığını yaptığı "Avrasya'nın Kontrolü Stratejisi"nin bir sonucudur.

(5) Örneğin, ABD'nin en önemli resmi stratejik kaynaklarından biri olan "Milli Savunma Üniversitesi Milli Stratejik İncelemeler Enstitüsü"nü 1999 yılı stratejik değerlendirmelerinde Taliban ve Ussame Bin Ladin'e dikkat çekilmiş olmasına rağmen, küresel terörizmin imkan ve kabiliyetleri "en kötü senaryolar" içerisinde yeteri ağırlıkta yer almamıştır. Ayrıntılar için bkz: <http://www.ndu.edu/inss/Strategic%20Assessments/sa99/14.pdf> ve <http://www.ndu.edu/inss/Strategic%20Assessments/sa99/sa99cont.html>. (19.08.2004).

(6) Günümüzdeki pek çok İslamcı örgütün ideolojisini oluşturan Vahhabilik, 18. yy.da Muhammed bin Abdülvahhab'ın etkisiyle oluşan dinsel ve siyasal bir akımdır. S. Arabistan'ın resmi mezhebi de olan Vahhabiliğe göre; İslamın öngördüğü yoldan ayrılanlara her türlü şiddetin uygulanması vacip olup, bunların canına kıymak ve mallarına el koymak helaldir.

(7) Afganistan, Arnavutluk, Azerbaycan, Bahreyn, Bangladeş, Benin, Bosna-Hersek, Birleşik Arap Emirlikleri, B.Fasso, Cezayir, Cibuti, Çat, Endonezya, Fas, Gabon, Gana, Gambiya, Gine, G.Bissav, Irak, İran, Kamerun, Katar, Kazakistan, Kırgızistan, Komoros, Kuveyt, Libya, Lübnan, Maldivya, Malezya, Mali, Mısır, Moritanya, Mozambik, Nijer, Nijerya, Pakistan, Senegal, Somali, Sudan, Suriye, Suudi Arabistan, S.Leon, Tacikistan, Tunus, Türkiye, Türkmenistan, Uganda, Umman, Ürdün, Özbekistan, Yemen.

(8) Cheryl, Benard, **Civil Democratic İslam: Partners, Resources and Strategies**, RAND-National Security Research Division, CIA ile bağlantılı çalışan bu kuruluşun hazırladığı ve Cheryl Benard (ABD Başkanı'nın Ortadoğu danışmanı Zalmay Khalilzad'ın eşi) tarafından kaleme alınan bu raporun ayrıntıları için bkz.

(9) Graham Fuller, National Security Advisory (Ulusal Güvenlik Danışmanlığı), CIA ve Dışişleri için çalışmıştır. 1977 ile 1980 yılları arasında Türkiye'de kalmıştır ve mükemmel derecede Türkçe, Rusça ve Kürtçe bilmektedir. Fuller daha sonra ABD yönetiminin emriyle bütün ağırlığını CIA'ya vermiş ve CIA Ortadoğu Masası şefi olmuştur. Graham Fuller, İslam ülkelerinde ve bu arada Türkiye'de geçirdiği on dört yıl boyunca edindiği bilgi ve iddialarını Siyasal İslam'ın geleceği adlı kitabında bir araya getirmiştir.

(10) Genelkurmay II. Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ, ABD'ye yaptığı resmi bir ziyarette ve dönüş yolunda gazetecilerle yaptığı söyleşide "Türkiye laik bir ülkedir. Hem laik, hem de ılımlı İslam devleti bir arada olmaz" demiştir.

(11) Sonuç Bildirgesinin tam metin için bkz : www.g8.gc.ca ; <http://www.g8.gc.ca/sumdocs2004-en.asp>. (25.07.2004).

(12) Zirve ile ilgili olarak ve Sonuç Bildirgesinin tam metni için bkz. www.nato.int ayrıca <http://www.nato.int/docu/review/2004/istanbul/2004-istanbul-e.pdf>. (19.08.2004).

(13) Akdeniz Diyalogu'nun temel hedefi, karşılıklı anlayış birliğinin sağlanması ve NATO faaliyetleri hakkında diyalog ülkelerinde oluşabilecek yanlış izlenimlerin ortadan kaldırılarak karşılıklı güven ortamı ve iş birliğinin geliştirilmesidir. Üyeleri; Fas, Moritanya, Tunus, Mısır, İsrail, Ürdün ve Cezayir'dir. Halen Diyaloga üye olmayan Akdeniz ülkeleri; Suriye, Lübnan, Filistin, Libya, GKRY ve Malta'dır.

(14) Sudan ABD'nin suçlamalarını reddetti, <http://www2.dw-world.de/turkish/nachrichten/3.62949.1.html> (20 Eylül 2004); ABD Soykırım dedi, Sudan Reddetti, <http://www.ntvmsnbc.com/news/286391.asp?cp1=1>

(15) İlimli İslam ile barışık bir görüntü veren Şişli Belediye Başkanı Mustafa Sarıgül'ün Amerika'ya davet edilmesi; ardından CHP'nin liderliğine soyunması aynı zamana rastlamaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

BRZEZİNSKİ, Zbigniew, (1997) : *Büyük Satranç Tahtası: Amerikanın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere*, Sabah Kitapları, İstanbul

CHOMSKY, Noam, (2002) : *Amerikan Müdahaleciliği*, Aram Yayıncılık

FULLER, Graham, (1993) : *Siyasal İslamın Geleceği*, Timaş Yayınları.

HUNTINGTON, Samuel P., (1993) : "The Clash Of Civilizations?", *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, Summer 1993

KİSSENGER, Henry, (2000) : *Years of Renewal*, Easton Press, New York

ORAN, Baskın, (2001) : “Dönemin Bilançosu”
Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne
Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt.I, İstanbul,
İletişim Yayınları

Gazeteler

Khaleej Times, 13 Eylül 2004

Radikal Gazetesi, 20-3-2004

İnternet Adresleri

<http://www.ayandeh.info/English/htfile/sacramento.htm>. (03.08.2004).

http://www.deik.org.tr/faaliyet_raporlari.asp?councilid=&activityId=534 (17.08.2004).

<http://www.g8.gc.ca/sumdocs2004-en.asp>. (25.07.2004)

<http://www.nato.int/docu/review/2004/istanbul/2004-istanbul-e.pdf>. (19.08.2004)

<http://www.nato.int/med-dial>. (02.09.2004)

<http://www.netbul.com/siyaset/siyasetdisp.asp?id=164171> (20.09.2004)

<http://www.ntvmsnbc.com/news/286391.asp?cp1=1> (20.09.2004)

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=112438&tarih=07/04/2004>. (07.09.2004).

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=119048>. (07.09.2004)

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=119335>. (07.09.2004)

<http://www.rand.org/publications/MR/MR1716/MR1716.pdf> (29.11.2004)

<http://www.rand.org'dan> FULLER, Graham E., (1991) : *Islamic Fundamentalism in the Northern Tier Countries: An Integrative View* ; HENZE, Paul B., (1993) : *Turkish Democracy and the American Alliance*

<http://www.turkpartner.de/D/4/PowellDem.htm>. (17.08.2004)

<http://www.yenisafak.com/diziler/vahhabi/>. (11.08.2004)

<http://www2.dw-world.de/turkish/nachrichten/3.62949.1.html> (20 Eylül 2004)

National Defense University Institute for National Strategic Studies , Strategic Assessment, (1999) : <http://www.ndu.edu/inss/Strategic%20Assessments/sa99/14.pdf> ; <http://www.ndu.edu/inss/Strategic%20Assessments/sa99/sa99cont.html>. (19.08.2004)

www.g8.gc.ca (17.12.2004)

www.g8.gc.ca veya http://www.g8.gc.ca/g8_progress-en.asp. (11.08.2004)

www.nato.int (07.09.2004)